

**Maciej Jan
Mazurkiewicz**

ORCID: 0000-0001-7200-7680

Zbrodnie Rzeszy Niemieckiej i ZSRS przeciwko Polakom w latach II wojny światowej. Kilka uwag porównawczych

**Crimes by the Third Reich and the Soviet
Union against the Poles during World War II.
Some Comparative Remarks**

**OKUPACJA
NA WSCHODZIE EUROPY**

ZBRODNIENIE NIEMIECKIE
ZBRODNIENIE SOWIECKIE
OKUPACJA ZIEM POLSKICH
II WOJNA ŚWIATOWA
KOMPARATYSTYKA
GENOCIDE STUDIES
WYTĘPIANIE POLAKÓW
ZAGŁADA ELIT POLSKICH
DEPORTACJE
NIEWOLNICZA PRACA

GERMAN CRIMES
SOVIET CRIMES
OCCUPATION OF POLISH
TERRITORIES
WORLD WAR II
COMPARATIVE STUDIES
GENOCIDE STUDIES
EXTERMINATION OF POLES
EXTERMINATION OF POLISH
ELITES
DEPORTATION
SLAVE LABOUR

Abstrakt

Badania porównawcze dotyczące okupacji niemieckiej i sowieckiej są prowadzone od lat. Jednak wątek zbrodniczej działalności okupantów nie stanowi w nich podstawowej osi rozważań, a jedynie część charakterystyki, np. polityki represji, terroru czy problematyki narodowościowej. Stąd też tekst poświęcono głównie komparatystycznemu ujęciu zagadnienia zbrodni masowych popełnionych na Polakach. Zawarto w nim wstępne uwagi natury prawniczej (np. co do terminologii), lecz bez próby kwalifikacji okrucieństw. Wyodrębniono też porównanie: celów, metod i skali realizowanych zbrodniczych przedsięwzięć. Uwypakowano zróżnicowanie regionalne antypolskiej polityki, wskazano na sytuację Polonii w ZSRS i Rzeszy przed II wojną światową oraz na kontekst międzynarodowy okupacji.

Abstract

Comparative studies on the German and Soviet occupations have been conducted for years. However, the criminal activity of the occupants does not constitute the main axis of analysis, but only a part of the characteristics, e.g. the policy of repression, terror or nationality issues. Hence, the text is mainly devoted to a comparative approach to the issue of mass crimes committed against Poles. It contains preliminary remarks of a legal nature (e.g. on terminology), but without an attempt to classify the atrocities. Aims, methods and scale of the criminal actions are also compared. Regional differentiation of the anti-Polish policy is emphasised, as well as the situation of the Polish community in the USSR and the Reich before World War II and the international context of the occupation.

WPROWADZENIE

Choć rozważania zawierające porównania polityki dwóch okupantów ziem polskich w latach 1939–1945¹ są prowadzone od lat, to na ogół mają one szerszy zakres przedmiotowy niż odniesienie *stricto* do kwestii czynów zbrodniczych. Z kolei podjęta w tym tekście próba ustalenia istoty

¹ Charakteryzując obecny stan literatury komparatystycznej w tym zakresie, należy wskazać m.in. teksty następujących autorów: Stanisława Salmonowicza, Grzegorza Górskiego, Włodzimierza Jastrzębskiego, Wacława Długoborskiego, Andrzeja Paczkowskiego, Tomasza Szaroty, Bogdana Musiała, Przemysława Waingertnera, Jacka Młynarczyka, Bogdana Chrzanowskiego, Piotra Niwińskiego, Rafała Wnuka, Andrzeja Gašiorowskiego, Piotra Madajczyka, Timothy’ego Snydera, Stawomira Kalbarczyka, Tomasza Cerana, Albina Głowackiego, Grzegorza Hryciuka, Sebastiana Piątkowskiego, Marcina Kruszyńskiego, Marcina Przegiętki, Anny Czocher, Ryszarda Kaczmarka czy Grzegorza Mazura. Zob. przykładowo: *Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop–Mołotow. Okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939–1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przegiętka, Warszawa 2020; *Polska 1939–1945. Obszary inkorporowane do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do Związku Radzieckiego. Podobieństwa i różnice. Materiały XXII sesji naukowej w Toruniu w dniu 7 listopada 2012 roku*, red. B. Chrzanowski, Toruń 2014; P. Waingertner, *Niemiecka i sowiecka okupacja ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939–1941). Refleksje na marginesie dyskusji dotyczących prób porównania polityki okupantów*, „Studia Rossica Gedanensia” 2020, nr 7, s. 181–198; *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941*, Hrsg. K.-M. Mallmann, B. Musial, Darmstadt 2004; P. Madajczyk, *Polityka ZSRS i III Rzeszy wobec elit polskich w czasie II wojny światowej*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2017, t. 1, s. 68–82.

zbrodni popełnionych na Polakach przez okupantów ma dostarczyć odpowiedzi na wiele pytań dotyczących przede wszystkim celów, metod i skali realizacji zbrodniczej polityki antypolskiej w latach II wojny światowej. W stwierdzeniu jej głównych cech pomaga: po pierwsze porównanie działalności władz Rzeszy i ZSRS, a po drugie osadzenie schematu ich postępowania względem Polaków w kontekście innych modeli okupacji stosowanych przez wspomniane totalitarne nomenklatury². Nie bez znaczenia pozostaje również porównanie postępowania okupantów z sytuacją polskiej mniejszości narodowej zamieszkującej – jeszcze przed wybuchem II wojny światowej – terytorium sowieckie i niemieckie, względnie Wolne Miasto Gdańsk, w którym od 1933 r. władzę sprawowali naziści.

Tego typu rozważania pozwalają w rezultacie zbliżyć się do rozstrzygnięcia, czy zbrodnicza działalność stanowi zasadniczo spójną i systematyczną praktykę mającą na celu eliminację narodu polskiego, czy nie może być tak określana. Dodać należy na wstępie, że dowiedzenie wyłącznie masowych zbrodni nie jest przecież konieczne do stwierdzenia, że występowały dążenia władz niemieckich lub sowieckich do określonego, piętnującego traktowania ludności polskiej. Zależność ta nie jest kategorierna i jednoznaczna, należy wziąć pod uwagę różną intensyfikację urzeczywistniania zbrodniczej polityki antypolskiej w odniesieniu np. do okresu, obszaru czy możliwości okupantów.

Przesądzenie o teoretycznej klasyfikacji zbrodni w sensie prawnomiędzynarodowym nie mieści się jednak w proponowanych rozważaniach. Liczni socjolodzy, politolodzy i historycy nadali nazwy konkretnym popełnionym okrucieństwom, określając je mianem ludobójstwa (np. całościowego lub częściowego)³, zbrodni przeciwko ludzkości czy zbrodni wojennych, czystek etnicznych, pogromów, masakr, rzezi

² Szerokie przedstawienie problematyki znajduje uzasadnienie dla uchwycenia istoty dokonanych zbrodni, o czym wspomniał Timothy Snyder. Oprócz transnarodowej czy transgranicznej oceny schematu rządzenia okupantów ważkie wydaje się w tej mierze dostrzeżenie wspólnoty doświadczenia historycznego i przełamywanie przewagi narracji o konkretnych zbrodniach (czy popełnionych na określonych grupach), które nie odzwierciedlają złożoności obrazu lat wojny. Zob. T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, s. 19–20.

³ Zob. R. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago 1992, s. 22–30. Z punktu widzenia skodyfikowanego prawa międzynarodowego, a mam tu na myśli konwencję ONZ z 1948 r., tego typu rozróżnienie dotyczące skali realizacji zbrodni nie ma podstaw, gdyż *expressis verbis* odnosi się ono do zamiaru. Według definicji konwencyjnej: „Art. II. [...] ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia **w całości lub części** [wyr. M.J.M.] [chronionych] grup [...]”. Należy w tej mierze mieć na względzie również odmienną konstrukcję zakazu pozaumownego. Zob. General Assembly Resolution 260 (III) of 9 December 1948 (Prevention and Punishment of the Crime of Genocide); Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9).

i innych. Podobnie postępują politycy, którzy korzystając np. z forum parlamentów, przegłosowują akty zawierające kwalifikację danej zbrodni⁴. Obfitość sformułowań pojawia się też w publicystyce. Tworzenie i rozpowszechnianie tego typu pozaprawnych ustaleń może wywoływać burzliwe a jałowe spory⁵, z wielkim prawdopodobieństwem jednak nierozstrzygalne. Dzieje się tak głównie z racji zastosowania przez polemistów różnej metodologii i posługiwania się odmiennymi aparatami terminologicznymi. Perspektywy klasyfikacyjne pojawiają się wraz ze stosowaniem prawa przez właściwe organy sądownicze⁶, ale znaczną wartość mają również uzgodnienia

⁴ Zob. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945 (M.P. z 2016 r., poz. 726). Podobnie postępują władze innych państw przy próbach kwalifikacji różnych zbrodni masowych.

⁵ A raczej: z korzyścią dla rozpatrywanych kwestii byłoby, gdyby tego typu dyskusje terminologiczne zostały zainicjowane. Na to jednak obecnie nie ma widoków. Jeden z ostatnich przykładów klasyfikacji zbrodni sowieckich znalazł się we wznowionej niedawno, wartościowej z uwagi na zawarte w niej cenne i pionierskie *stricte* historyczne ustalenia, publikacji Tomasza Sommera. W rozdziale dotyczącym metodologii, we fragmencie poświęconym tematowi i zakresowi pracy, pojawia się aprioryczny osąd, że „[antypolska operacja NKWD] to ludobójstwo według kryteriów wprowadzonych przez Rafała Lemkina”. Pada również definicja: „termin «ludobójstwo» nie jest rozumiany w sensie odpowiedzialności prawnej i ma przede wszystkim oznaczać to, co tkwi w potocznym rozumieniu tego słowa, czyli masowe zabijanie określonej grupy etnicznej czy narodowościowej przez państwo, bez sensownej próby rozpoznania winy indywidualnej”. Powstaje więc wiele pytań, choćby: Czym to określenie „ludobójstwa” różni się od innych, rozumianych nawet intuicyjnie, kategorii zbrodni masowych (np. zbrodni przeciwko ludzkości) czy określić pozaprawnych opisujących okrucieństwa? Rzecz nie w tym, że terminy „ludobójstwo”, czy raczej „zbrodnia ludobójstwa”, mogłyby być nieadekwatne do charakteryzowanych czynów, ale raczej w jego precyzyjnym wyjaśnieniu, wyznaczeniu jego granic i udowodnieniu, że przy zastosowanej konstrukcji „ludobójstwa” można o nim w danym przypadku orzec. Nie chodzi tu też o stwierdzenia bardziej wskazujące na ekspresję w wypowiedzi („skala tych mordów robi szczególne wrażenie”) czy o założone dążenie do klasyfikacji ludobójczej bez analizy innych możliwości. Odmiennej natury, ale ważną wątpliwością odnośnie do celów i przedmiotu tej pracy: Jeśli operację antypolską nazwiemy ludobójstwem, to czy zbrodnie popełnione na Polakach w czasie II wojny światowej przez ZSRS będą stanowić kolejne ludobójstwa? To ważki problem stosunku całości zagadnienia (ogółu zbrodni) do jego części (np. operacji antypolskiej). Zob. T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020, s. 102–105, 118–119. Zob. też film dokumentalny popularyzujący zagadnienie operacji antypolskiej w reżyserii Mirosława Majerana, przygotowany na podstawie scenariusza Tomasza Sommera: *Rozstrzelać Polaków*, „Operacja polska” NKWD 1937–1938, <https://operacja-polska.pl/nkw/video/filmy/1738,Rozstrzelac-Polakow-scen-Tomasz-Sommer-rez-Miroslaw-Majeran.html> [dostęp: 15 IX 2021].

⁶ Działo się tak po zakończeniu II wojny światowej, kiedy w toku procesu norymberskiego przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym (MTW) w Norymberdze (1945–1946), 12 procesów następczych w amerykańskiej strefie okupacyjnej (1945–1949) i w trakcie postępowań prowadzonych w różnych państwach (m.in. przed polskim Najwyższym Trybunałem Narodowym, czyli NTN, w latach 1946–1948) osądzono zbrodnicze czyny jednostek związanych z państwami Osi europejskiej. Należy podkreślić jednak inne podstawy prawne oskarżenia i wydawanych orzeczeń (np. przed MTW i NTN), skąd

uczonych prawników czy specjalistów historii prawa, wnioskujących na podstawie analizy stanu prawnego i faktycznego⁷.

CELE

Zamiarów władz okupacyjnych względem ludności narodowości polskiej⁸ można w znacznej mierze domniemywać na podstawie popełnionych zbrodniczych czynów, a także m.in. dzięki materiałom dokumentacyjnym zawierającym stosowne antypolskie plany. Dodać należy, że

wynikała odmiennosc kwalifikacji. Zob. Agreement by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the Government of the United States of America, the Provisional Government of the French Republic and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis. Signed at London, on 8 August 1945, „Treaty Series. Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations” 1951, Vol. 82, s. 279–311; Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 VIII 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 63, poz. 367); Law No. 10 dated 20 December 1945. Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity (Official Gazette of the Control Council for Germany 1946, 3, 50); Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. z 1944 r. Nr 4, poz. 16 ze zm.); Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o Najwyższym Trybunale Narodowym (Dz.U. z 1946 r. Nr 5, poz. 45).

⁷ W sprawie prawnomiędzynarodowej kwalifikacji np. zbrodni katyńskiej toczą się, od kiedy stało się to możliwe, oficjalnie naukowe dyskusje, powstają też liczne opracowania problematyki. Podsumowanie dorobku w tym zakresie wraz ze wskazaniem różnorodności ocen znalazło się w moim tekście z 2018 r. Zob. M.J. Mazurkiewicz, *Ludobójstwo? Prawnomiędzynarodowa kwalifikacja niemieckich i sowieckich zbrodni na narodzie polskim (1939–1945) w świetle ustaleń polskiej doktryny* [w:] *Doświadczenie dwóch totalitaryzmów. Interpretacje*, red. P. Kaczorowski et al., Warszawa 2018, s. 318–321 (artykuł na s. 295–334). Zob. też m.in. wartościową polemikę Patrycji Grzebyk z Karolem Karskim: K. Karski, *Mord katyński jako zbrodnia ludobójstwa w świetle prawa międzynarodowego*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2, s. 51–82; P. Grzebyk, *Mord katyński – problematyczna kwalifikacja (w związku z artykułem Karola Karskiego)*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2, s. 83–102; K. Karski, *Mord katyński jako zbrodnia ludobójstwa – w odpowiedzi na polemikę Patrycji Grzebyk*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2, s. 103–117; P. Grzebyk, *Mord katyński – replika*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2, s. 118–122.

⁸ Podkreślanie w pracy przynależności narodowej ofiar wiąże się raczej z chęcią wyekspozowania motywu sprawców (dotyczy występujących pobudek), niż wynika z ewentualnej próby dostosowania wywodu do możliwej kwalifikacji ludobójczej. Rzeczywiście, w konwencyjnym zakazie zbrodni ludobójstwa wśród określonych grup chronionych znalazły się grupy narodowe. Z kolei w Kartce MTW wskazano na „ludność cywilną na okupowanym obszarze lub z tego obszaru” oraz „jeńców wojennych lub osoby na morzu” w konstrukcji zbrodni wojennych (art. VII lit. b) oraz „jakiegokolwiek ludności cywilnej” w zakazie zbrodni przeciwko ludzkości (art. VII lit. c). Faktem jest, że w akcie przewidziano karalność m.in. prześladowań „jakiegokolwiek ludności cywilnej” ze względów „politycznych, rasowych lub religijnych” (art. VII lit. c), ale narodowych – już nie.

okrucieństwa zdają się mieć jednak związek z metodami rządzenia narodowych socjalistów w Niemczech i komunistów w ZSRS⁹, spełniając np. potrzebę kreacji wroga. Ujawnienie celu władz okupacyjnych, niekoniecznie zrealizowanego zgodnie z założeniami, wpływa na badania poszczególnych zbrodni, co pozwala oceniać je na właściwym tle. Okupanci dla potrzeb zbrodniczej polityki swoiście zdefiniowali pojęcie Polaków (członków narodu polskiego), którzy niekoniecznie musieli mieć polskie obywatelstwo. Zastosowano wewnętrzne podziały w ramach tej kategorii narodowościowej, różnicując w ten sposób podejście do poszczególnych grup Polaków.

Władze niemieckie w pierwszej kolejności przewidziały eliminację polskich elit (inteligencji, polityków, działaczy społecznych i narodowych, osób majątnych, duchownych itd.). Z racji braku możliwości całkowitej i konieczności bezzwłocznej eksterminacji Polaków doszło do praktycznego wyodrębnienia wewnątrz narodu społeczności o mniejszym potencjale polonotwórczym (odtworzenia narodu polskiego w jego kulturowym znaczeniu). Stopniując spodziewane zagrożenie, wybierano adekwatne i dostępne w danych warunkach sposoby obniżania liczebności polskiej populacji i pomniejszania zdolności jej naturalnego samoodtworzenia. Wytrwale niszczone wszelkie przejawy ruchu oporu, likwidując jego członków. Pozostałą część narodu polskiego zamierzano wyniszczyć poprzez niewolniczą pracę i stworzenie warunków życia obliczonych na wysoką śmiertelność. Symboliczna grupa Polaków miała zostać poddana germanizacji wskutek przejścia pozytywnej selekcji zgodnie z kryteriami rasowymi. Tym samym czekało ich przymusowe wynarodowienie. Dodać należy, że cele względem Polaków powzięte przez centralne władze niemieckie zyskiwały specyficzne zabarwienie zależnie od interpretacji zwierzchników w regionach: inaczej zamierzano działać w Wolnym Mieście Gdańsku (bezwładnie włączonym do Niemiec) i na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy, odmiennie rozpatrywano problem „rasowo-narodowy” w tzw. Generalnym Gubernatorstwie czy na Kresach.

Podobne ambicje likwidacji polskich elit reprezentowali Sowieci, choć ich postępowanie przewidywało inne metody działania. Zamiast

⁹ Intencjonalnie w tym kontekście nie wspominam o wpływie ideologii traktowanej raczej instrumentalnie jako jedna z technik uzyskania i utrzymania władzy. Czy bowiem ideologia rządzi ludźmi czy ludzie rządzą, korzystając z ideologii? Uwzględniając priorytety (rozumianej po Weberowsku) polityki, czyli zdobycie władzy, bardziej prawdopodobne wydaje się drugie stwierdzenie, ku czemu skłania się zarówno Richard Pipes (w odniesieniu do obydwu totalitaryzmów), jak i Eugeniusz Król (przy okazji przeprowadzonej analizy treści i procesu kształtowania stereotypu Polski i Polaka w Rzeszy). Zob. R. Pipes, *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2010, s. 289–291, 536–537; E.C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919–1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999, s. 574–577.

eksterminacji bezpośredniej, z wyjątkiem takich zbrodni jak katyńska (1940 r.), opierano się raczej na wykorzenianiu polskiej świadomości narodowej i narzuceniu obcego, sowieckiego wzorca. Tego typu założenia dotyczyły również części polskich elit, z których przedstawicielami zamierzano nawiązać współpracę, lecz na nowych zasadach. Propozycje w tym zakresie przedstawiano niektórym politykom, a także wojskowym, artystom i uczonym. Kazimierz Bartel, pięciokrotny premier Polski w okresie międzywojennym, po zajęciu Lwowa przez wojska sowieckie kontynuował wykładanie na tamtejszej politechnice, starając się zachować polski charakter uczelni. Na przełomie sierpnia i września 1940 r. złożył wizytę w Moskwie (udziału w delegacji uczonych lwowskich starał się jednak usilnie uniknąć), gdzie omawiano z nim kwestię przygotowania podręcznika geometrii wykreślnej oraz prezentowano wspaniałości miasta. Po inwazji niemieckiej na ZSRS Bartla niemal natychmiast aresztowało Gestapo, aby go po niespełna miesięcznym uwięzieniu rozstrzelać¹⁰. Istotnym celem sowieckiej polityki depolonizacji stało się więc raczej przerwanie związku ludności polskiej z zamieszkaną przez nią ziemią. Istniały ku temu sprzyjające warunki: bezkresne wręcz obszary ZSRS i transport kolejowy umożliwiały przemieszczenia nawet wielkich grup ludności bez obaw o zbytne ich zagęszczenie czy utrzymanie stałej łączności. Kolonizacja i rozbicie skutecznie wpływały na zmniejszenie zdolności narodotwórczych i obronnych społeczności poddanej deportacjom. Takiej działalności na szeroką skalę nie mogły podjąć Niemcy, liczące się choćby z ograniczeniami wynikającymi z mniejszej powierzchni podbitych terenów (zdarzało się, że przesiedlona ludność, np. z Pomorza do tzw. GG, zdołała powrócić do miejsc zamieszkania, co nie byłoby tak łatwe w przypadku deportacji w ZSRS).

Podsumowanie zamiarów okupantów wobec ludności narodowości polskiej można obrazowo przedstawić jako sytuację z gabinetu lekarskiego, w którym lekarz po zdiagnozowaniu pacjenta zaproponował remedium. Okazało się, że chory cierpi na polskość. Niemiecki lekarz zaaplikował uśmiercenie (czy rozciągniętą w czasie agonię), sowiecki – radykalną terapię. Z pewnością jest to ilustracja generalizująca (przedstawiona w formie popularyzatorskiej), ale wynika z niej wyraźne podkreślenie różnicy założeń władz sowieckich i niemieckich¹¹.

¹⁰ S. Kalbarczyk, *Kazimierz Bartel (1882–1941). Uczony w świecie polityki*, Warszawa 2015, s. 799–811, 823–850. Zob. *idem*, *Kazimierz Bartel. Ostatnia ofiara zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 7, s. 91–94.

¹¹ Porównanie zaproponowałem w nawiązaniu do trafnej refleksji francuskiego pisarza i pilota Antoine’a de Saint-Exupéry’ego (1900–1944): „Nic o nich nie wiedziałem oprócz tego, że przeprowadzali egzekucję bez mrugnięcia. Rewolucjoniści, niezależnie spod jakiego są znaku, nie tropią konkretnych ludzi (nie interesuje ich jednostka), lecz objawy choroby

METODY

Dobór metod postępowania Niemców wobec Polaków został dostosowany do uprzednio wyodrębnionych wśród nich pomniejszych grup, uwzględniał możliwości techniczne i osobowe, sytuację wojenną, kwestie gospodarcze, lokalne uwarunkowania, poglądy regionalnych decydentów partyjno-państwowych itd. Podstawą do rozpoczęcia zbrodniczej działalności stał się podbój narodowej struktury organizacyjnej, którą stanowiło państwo polskie. Jego uzgodniona likwidacja¹², sporządzenie tzw. list proskrypcyjnych Polaków¹³, działania wojenne,

zakażnej, które widzą u człowieka. Za chorobę uznają prawdę głoszoną przez adwersarzy. Kiedy tylko u kogoś pojawi się podejrzany symptom chorobowy, przeprowadza się kwarantannę – wysyła się go na cmentarz”. A. de Saint-Exupéry, *List do zakładnika*, tłum. J. Kurska, Warszawa 2008, s. 30. Cytat ten stanowi jedno z mott w mojej monografii dotyczącej historycznoprawnej analizy zbrodni niemieckich na Polakach. Zob. M.J. Mazurkiewicz, *Ludobójstwo Niemiec na narodzie polskim (1939–1945). Studium historycznoprawne*, Warszawa 2021. Swoją drogą, należy przytoczyć za Stanisławem Salmonowiczem uwagę o charakterze porównawczym dotyczącą założeń i modelu okupacji w Europie. Otóż książka *Pilot wojenny (Pilote de guerre)* – dość jednoznacznie uznana w Stanach Zjednoczonych za stanowczą odpowiedź na okrucieństwa Niemiec – właśnie pióra de Saint-Exupéry’ego, doczekała się w 1942 r. najpierw wydania w Nowym Jorku (*Flight to Arras*), następnie zaś legalnej publikacji w okupowanym Paryżu... Zob. S. Salmonowicz, *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939–1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 3, s. 358, przyp. 20. Dodam, że nakład był niewielki (2,1 tys. egzemplarzy), a książkę zaatakowały zarówno środowiska skupione wokół marsz. Philippe’a Pétaina, cenzura niemiecka (co ostatecznie doprowadziło do wycofania tytułu z obiegu w 1943 r.), jak i później także gaulliści.

¹² *Tekst tajnego protokołu dodatkowego do Paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR, zawartego w Moskwie w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939* [w:] J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990, s. 183–184. Zob. *Geneza paktu Hitler–Stalin. Fakty i propaganda*, red. B. Musiał, J. Szumowski, Warszawa 2012.

¹³ Wpływ na zawartość „Specjalnej księgi gończej dla Polski” („Sonderfahndungsbuch Polen”) miały rezultaty działań podejmowanych na wiele miesięcy przed wybuchem wojny przez: pracowników Głównego Urzędu Służby Bezpieczeństwa (SD-Hauptamt), Urzędu Tajnej Policji Państwowej (Geheimes Staatspolizeiamt), Urzędu Policji Kryminalnej Rzeszy (Reichskriminalpolizeiamt), Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeszy (Reichsministerium des Auswärtigen) i podległych mu placówek dyplomatycznych oraz konsularnych. Wsparcia informacyjnego udzielili działający w Polsce przedstawiciele niemieckiej mniejszości narodowej, a także organizacje zaangażowane w prowadzenie badań wschodnich (Ostforschung). Wykaz zawierał pierwotnie wskazania 8,3 tys. poszukiwanych w Polsce i Wolnym Mieście Gdańsku. Poza tym powstawały lokalne zestawienia nazwisk przedstawicieli polskich elit (np. w Chorzowie, Świętochłowicach czy Mikołowie). Zob. *Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna Księga Gończa dla Polski. Reprint*, wstęp G. Bębnik, Katowice–Warszawa 2019. Zob. też źródła: *Sonderfahndungsbuch Polen*, wyd. Reichskriminalpolizeiamt Berlin C2, Wederscher Mark 5/6, Berlin 1939; *Szczegółowa książka inwigilacyjna w Polsce. Dodatek uzupełniający odnośnie zbiegłych lub przedwcześnie zwolnionych więźniów karnych, do spraw śledczych osadzonych, jak również przestępców poszukiwanych przez Policję Kryminalną. Sonderfahndungsbuch Polen. Ergänzungsnachtrag über entwichene oder vorzeitig entlassene Straf- oder Untersuchungsgefangene sowie über kriminalpolizeilich gesuchte Verbrecher*, Kraków 1940. Egzemplarz z 1940 r. został udostępniony w wersji cyfrowej: *ibidem*, Biblioteka Cyfrowa Polona, <https://polona.pl/item/>

powołanie i funkcjonowanie specjalnych grup operacyjnych¹⁴ oraz zaangażowanie volksdeutschów¹⁵ pozwoliły niemieckim władzom na brutalną fizyczną eksterminację polskich elit (fala zbrodni na zachodnich ziemiach polskich i w Wolnym Mieście Gdańsku głównie jesienią i zimą 1939 r.¹⁶, liczne akcje specjalne, np. krakowska¹⁷,

szczegolowa-ksiazka-inwigilacyjna-w-polsce-dodatek-uzupelniajacy-odnosnie-zbiegłych-lub,N-zUyODI1NDQ/4/#info:metadata [dostęp: 15 IX 2021].

- ¹⁴ Reprezentanci policji bezpieczeństwa, służby bezpieczeństwa i tajnej policji państwowej zdecydowali na naradzie 5 lipca 1939 r. o utworzeniu Einsatzgruppen, których członkowie mieli rozpocząć – po wybuchu wojny – likwidację polskich przywódców. Ich organizację powierzono SS-Brigadeführerowi Wernerowi Bestowi, stojącemu na czele Urzędu Prawno-Administracyjnego (Amt Verwaltung und Recht) w Głównym Urzędzie Policji Bezpieczeństwa (Hauptamt Sicherheitspolizei). Zob. J. Böhrler, K.-M. Mallmann, J. Matthäus, *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009; S. Lehnstaedt, *Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, Berlin 2013; D. Weitbrecht, *Der Exekutionsauftrag der Einsatzgruppen in Polen*, Filderstadt 2001; K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1971, t. 22, s. 7–290.
- ¹⁵ Volksdeutscher Selbstschutz (Samoobrona Niemców Etnicznych) funkcjonował *de iure* od 26 września do 26 listopada 1939 r. na obszarach później stanowiących tzw. ziemie wcielone do Rzeszy, a od września 1939 r. do lata 1940 r. – na terytorium powstającego tzw. Generalnego Gubernatorstwa. Działalność jednostek *de facto* miała szerszy zakres chronologiczny, a powierzone kompetencje obejmowały udział w eksterminacji Polaków. Zob. *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021; M.J. Mazurkiewicz, *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie* [w:] *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016, s. 11–23. Zob. też inne teksty opublikowane w tomie z 2016 r. Zob. J. Skorzyński, *Selbstschutz – V kolumna*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10, s. 5–56.
- ¹⁶ Zbrodnicza działalność w początku wojny została rozwinięta na szczególną skalę na Pomorzu Gdańskim. Wiązało się to m.in. z charakterem tego obszaru w propagandzie niemieckiej, wizją jego bezzwłocznej germanizacji, liczebnością lokalnego Selbstschutzu czy wyzyskiwanymi wydarzeniami tzw. krwawej bydgoskiej niedzieli (*Bromberger Blutsonntag*). Symbolem martyrologii pozostaje Wielka Piaśnica koło Wejherowa, miejsce kaźni co najmniej 12 tys. zamordowanych z uwagi np. na ich pochodzenie narodowościowe i potencjalne zdolności polonotwórcze. W dołach śmierci wykopanych w lasach piaśnickich spoczęły również ofiary innych niemieckich zbrodni, np. akcji T4, czyli programu „eliminacji życia niewartego życia” – osoby cierpiące na schorzenia natury psychicznej itd. Zob. M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Lasach Piaśnickich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2019, nr 27, s. 11–29; B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień–grudzień 1939)*, Poznań 1972; *eadem*, *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978; M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- ¹⁷ Zob. H. Pierzchała, *Mechanizmy eksterminacji krakowskich uczonych w „Akcji Specjalnej Kraków”* – „Sonderaktion Krakau” 1939–1945, Kraków 2007; Z. Starachowicz, *Sonderaktion Krakau. Wspomnienia z akcji przeciwko profesorom uniwersyteckim w Krakowie (6–10 listopada 1939 roku)*, wstęp i oprac. K. Starachowicz, F. Wasyl, Gdańsk 2012.

wreszcie akcja AB dokonana wiosną i latem 1940 r.¹⁸, po rozpoczęciu zaś w 1941 r. wojny z ZSRS również mordowanie przywódców i inteligencji kresowej¹⁹). Pozostała część ludności polskiej, zależnie od regionu, prześladowano, zakazując lub ograniczając możliwość posługiwania się językiem polskim, niszcząc dziedzictwo narodowe, likwidując miejscowy Kościół katolicki i duchowieństwo, wreszcie wyniszczając ludność fiskalizmem, przejściem mienia i nieruchomości, obostrzeniami gospodarczymi, odbierając możliwość edukacji, zmuszając do niewolniczej pracy, sporadycznie dopuszczając się gwałtów na kobietach (nie można ich jednak uznać za masową formę represji), poddając eksperymentom pseudomedycznym, w skrócie – tworząc warunki mające na względzie zdegenerowanie i zmniejszenie polskiej populacji w możliwie najkrótszym czasie, aż do jej całkowitego fizycznego zaniku. Przy tym niewielką liczbę Polaków (głównie z zachodniej części kraju), ale też tzw. porywane dzieci (np. z Zamojszczyzny) próbowano zniemczyć, wskutek czego utraciłyby swoją świadomość narodową.

Państwo sowieckie w sposób zorganizowany, w porównaniu z Rzeszą, rozpoczęło akcję mordowania polskich jeńców wojennych (często należących do elit cywilnych) w Katyniu i innych miejscach ich internowania (dopiero wiosną 1940 r.)²⁰. ZSRS prowadził działania zbrojne przeciwko Finlandii (znane jako wojna zimowa z lat 1939–1940), angażując swoje siły w tym rejonie, co mogło wpłynąć na opóźnienie akcji eksterminacji. Pozyskane terytorium polskie włączono do Białoruskiej i Ukraińskiej Republik Sowietkich, zaś fragment ziem z Wilnem przekazano państwu litewskiemu. W latach 1940–1941 przeprowadzono cztery masowe deportacje ludności polskiej w głąb państwa sowieckiego, pozbawiając Polaków ich dobytku i środków do życia²¹ (odbywały

¹⁸ Zob. *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6–7 listopada 1986 r.)*, wstęp i red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992; S. Piątkowski, *Z badań nad genezą i przebiegiem akcji AB – Ausserordentliche Befriedungsaktion w dystrykcie radomskim (listopad 1939–lipiec 1940)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 2001, t. 36, z. 1–4, s. 73–91.

¹⁹ Zob. M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008; A. Galiński, *Eksterminacja inteligencji polskiej latem 1942 r. w Nowogródzkiem (problemy badawcze)*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej” 1991, t. 33, s. 185–198; *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zebrał i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989; T. Kamiński, *Tajemnica Czarnej Lasu*, Kraków 2001; D. Schenk, *Noc morderców. Każń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, tłum. P. Zarychta, Kraków 2011.

²⁰ Zob. monografię, w której rozpatrzono zagadnienie zbrodni katyńskiej w różnych perspektywach: Z. Peszkowski, G. Jędrejek, *Zbrodnia katyńska w świetle prawa*, Warszawa–Pelplin 2004.

²¹ Niejeden z represjonowanych doświadczył sowieckiego systemu terroru, trafiając do więzień czy obozów pracy przymusowej. Z postanowień układu między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem ZSRS zawartego w Londynie 30 lipca 1941 r. (tzw. układu Sikorski–Majski) wynikało zobowiązanie władz Związku Sowieckiego do udzielenia amnestii „wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni

się one również w latach trzydziestych)²². Wielu prześladowanych nie przeżyło transportu, ci zaś, którzy dotarli do miejsc przeznaczenia, zmagali się z trudnymi warunkami środowiskowymi i klimatycznymi, a także byli poddawani politycznym represjom i indoktrynacji. Prowadzono zaciętą walkę (też propagandową) z Kościołem katolickim i polskim duchowieństwem, wpisującą się w sowiecki model państwa ateistycznego. Wrogowie polityczni i przestępcy, urojeni czy prawdziwi, częstokroć trafiali do łagrów, w których korzystano z ich niewolniczej pracy²³. Polaków objęły wielkie programy inżynierii społecznej realizowane w ZSRR, takie jak wynaradawianie, kolektywizacja wsi czy rozkułaczanie. Pogardzano dziedzictwem narodowym oraz niszczone je – nie czyniono tego jednak w sposób bezwzględnie destrukcyjny, lecz adaptowano na swoje potrzeby. Porównując: o ile Niemcy w 1940 r. wysadzili i pocięli palnikami warszawski pomnik Fryderyka Chopina, to we Lwowie (do dziś) stoi nietknięta przez Sowietów kolumna Adama Mickiewicza. Po przeprowadzeniu komunizacji i rusyfikacji działalność kontynuowały dawniejsze polskie szkoły, uczelnie wyższe czy instytucje kultury. Nie pojawiły się tak radykalne ograniczenia, jak znane z okupacji niemieckiej²⁴, zachowano możliwość kształcenia czy dostęp do opieki zdrowotnej.

Okupanci doprowadzili do zerwania więzi obywatelskiej między Polakami a państwem polskim, wiążąc ich z państwem niemieckim lub sowieckim (zdefiniowanie stosunku ludności do okupanta stanowi w tym przypadku istotną rozbieżność). Mimo brutalnej działalności

swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów” (Protokół II, art. 2). Tego typu sformułowanie w zasadzie nie odzwierciedlało stanu faktycznego, gdyż na wielu polskich obywatelach ciążyły (lub nie) wątpliwe orzeczone „środki ochrony społecznej”. Zob. S. Ciesielski, *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940–1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań* [w:] *Wschodnie losy Polaków*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997, s. 85–116; A. Głowacki et al., *Sprawozdanie z dyskusji dotyczącej liczby obywateli polskich wywiezionych do Związku Sowieckiego w latach 1939–1941*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1996, t. 31, s. 117–148. O wysiedleniach sprzed wybuchu wojny zob. S. Morozov, *Deportacje polskiej ludności cywilnej z radzieckich terenów zachodnich w głąb ZSRR w latach 1935–1936: na podstawie materiałów polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1997/1998, t. 40, s. 267–280.

²² *Geneza paktu Hitler–Stalin...*, s. 51–57.

²³ Zob. jeden z ostatnio wydanych zbiorów dokumentów dotyczący tej tematyki i literaturę wspomnieniową: *Kołyma. Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i dokumenty*, wyb. i red. S. Warlikowski, Warszawa 2019; S. Warlikowski, *Polacy w sowieckich łagrach. Nie tylko Kołyma*, Warszawa 2021.

²⁴ Zob. odnośnie do systemu edukacji przewidzianego dla Polaków w tzw. GG: S. Meducki, *Niemieckie okupacyjne szkolnictwo zawodowe w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2012, t. 21, s. 405–411.

wspomnianych reżimów w stosunku do Polaków występują różnice między niemieckim poddaństwem a dojmującym i podrzędnym położeniem sowieckiego obywatela, wynikającym z jego polskiej przynależności narodowej.

SKALA

W porównaniu okrucieństw zrealizowanych i prognozowanych przez Rzeszę oraz ZSRS wobec Polaków pojawia się problem skali. Władze niemieckie zamierzały urzeczywistnić swój program wyniszczenia narodu polskiego w zasadzie jak najszybciej. Uwzględniając fakty i okoliczności, a jednocześnie nie posiadając dowodów wskazujących na zamiar zakończenia eksterminacji i prześladowań, zasadne wydaje się przypuszczenie, że w określonej perspektywie czasowej Polaków planowano wytępić. Ich elity w latach II wojny światowej rzeczywiście zostały w znacznej mierze zlikwidowane. Pozostała część polskiej populacji była stopniowo, ale konsekwentnie fizycznie eliminowana, m.in. w obozach koncentracyjnych i zagłady, czy w inny sposób osłabiana, np. świadcząc przymusowo pracę na rzecz Rzeszy, niemieckich chłopów czy przedsiębiorców. Ograniczenia w wypełnianiu założeń wynikały z różnych czynników, o których już wspominałem, w pewnym stopniu decydowała też reakcja opinii międzynarodowej (np. protesty zagranicznych środowisk naukowych po aresztowaniu profesorów krakowskich)²⁵ czy postawa regionalnych władz niemieckich. Zwieńczeniem zbrodniczej polityki antypolskiej Rzeszy byłoby zniszczenie narodu polskiego i wszelkich kulturowych przejawów jego bytu.

W tej mierze istotne okazuje się przypomnienie, sformułowanej przed laty, propozycji badawczej Stanisława Salmonowicza i Jerzego Serczyka zawierającej listę okupowanych przez Niemcy terytoriów polskich (nie uwzględniono ziem zabużańskich) uporządkowanych według klucza trudności konspiracji i działania ruchu oporu²⁶. Zestawienie

Uwzględniając fakty i okoliczności, a jednocześnie nie posiadając dowodów wskazujących na zamiar zakończenia eksterminacji i prześladowań, zasadne wydaje się przypuszczenie, że w określonej perspektywie czasowej Polaków planowano wytępić.

²⁵ U Hitlera miał w tej sprawie interweniować nawet Benito Mussolini. 8 lutego 1940 r. doszło do oswobodzenia 101 z 183 aresztowanych. Zwolnienia były kontynuowane do końca 1941 r., z tym że niektórzy pracownicy naukowci ponieśli śmierć z uwagi na swoje żydowskie pochodzenie, inni – wskutek radykalnego pogorszenia stanu zdrowia po pobycie w obozie. Zob. J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 6 XI 1939–9 II 1940*, Kraków 1975, s. 252–253.

²⁶ S. Salmonowicz, J. Serczyk, *Z problemów kolaboracji w Polsce w latach 1939–1941*, „Czasy Nowożytne” 2003, t. 14, s. 49.

to odzwierciedla poniekąd zróżnicowanie realizacji antypolskiej polityki w regionach, skali popełnionych zbrodni i odmienności statusu prawnego Polaka specyficznego – *de facto* i *de iure* – dla każdego z wymienionych obszarów:

1. miasta Warszawy i miejscowości w najbliższej okolicy;
2. województw warszawskiego i kieleckiego w granicach GG;
3. województwa lubelskiego;
4. województw krakowskiego i lwowskiego w granicach GG do połowy 1941 r.;
5. miasta Krakowa oraz powiatu nowotarskiego z Zakopanem;
6. części województwa warszawskiego anektowanego do Rzeszy („Regierungsbezirk Zichenau”)²⁷;
7. województwa poznańskiego i części województwa łódzkiego anektowanych do Rzeszy („Reichsgau Wartheland”)²⁸;
8. województwa pomorskiego anektowanego do Rzeszy („Reichsgau Danzig-Westpreußen”)²⁹;
9. województw śląskiego, części krakowskiego i kieleckiego anektowanych do Rzeszy („Reichsgau Oberschlesien”)³⁰.

Należy zauważyć, że ten podział uwzględnia spłot specyficznych okoliczności (społecznych, politycznych, ekonomicznych, geograficznych, kulturowych i in.) charakterystycznych dla wskazanego obszaru. Co istotne, z zestawienia wynika również zniuansowanie dodatkowych, pomniejszych celów narodowościowej polityki antypolskiej urzeczywistnianych w regionach. Tym samym przykładowo w refleksji nad rozmiarami zbrodniczej działalności Niemiec należałoby także uwzględnić m.in. aktywność i centralną organizację ruchu oporu w Warszawie i okolicach, problemy wsi i partyzantki w Kieleckiem³¹, stołeczny status Krakowa i próbę tworzenia tzw. Goralenvolku na Podhalu³², konieczność zachowania śląskiego przemysłu ciężkiego i wydobywczego czy stosunki narodowościowe na Pomorzu Gdańskim oraz jego symboliczną rolę w przełamywaniu „narzuconego” Niemcom ładu wersalskiego.

²⁷ Rejencja ciechanowska w latach 1939–1945 wchodziła w skład prowincji Prusy Wschodnie, której nadprezydentem (Oberpräsident) był Erich Koch.

²⁸ Kraj Warty do początku 1940 r. nosił nazwę Okręgu Rzeszy Poznań (Reichsgau Posen), którym zarządzał Arthur Greiser.

²⁹ Przez krótki okres, do listopada 1939 r., anektowany obszar nazywano oficjalnie Okręgiem Rzeszy Prusy Zachodnie. Ich namiestnikiem (Reichsstatthalterem) został Albert Forster.

³⁰ Prowincja, nie okręg Rzeszy, Górny Śląsk (Provinz Oberschlesien) funkcjonowała w latach 1941–1945 i została wyodrębniona z prowincji Śląsk (Provinz Schlesien). Jej nadprezydentem został Fritz Bracht.

³¹ Zob. T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011.

³² Zob. W. Szatkowski, *Goralenvolk. Historia zdrady*, Zakopane 2012; R. Klimek, *Ludobójcza akcja Goralenvolk*, Zakopane 2006.

Program sowiecki nie zakładał fizycznej eksterminacji Polaków prowadzonej na tak masową skalę. Skupiono się na skorzystaniu z podstawowego narzędzia, jakim było wynarodowienie. Poza tym plan został obliczony na długi okres, co zostało potwierdzone późniejszymi działaniami, podejmowanymi aż do upadku ZSRS w 1991 r. W zasadzie trudno wyrokować o powodzeniu sowieckiej strategii, znaczna część grupy deportowanych Polaków bowiem była w stanie – pomimo oderwania od ojcowizny, ojczyzny, majątku i języka – zachować i pielęgnować swoją świadomość narodową, a niejednokrotnie wytrwała przy wierze przodków. Inny los częstokroć spotkał osadzonych w łagrach. Po zakończeniu II wojny światowej Polacy kresowi uzyskali ograniczoną możliwość tzw. repatriacji, a w zasadzie powrotu do ojczyzny w jej nowych granicach.

Konkludując, rozmiary niemieckiej i sowieckiej koncepcji wyniszczenia narodu polskiego znacznie różniły się od siebie³³. W postępowaniu i projektach władz Rzeszy widoczne okazały się tendencje do fizycznej rozprawy z narodem polskim, Sowietom zaś raczej zamierzali włączyć część Polaków do budowy ich „komunistycznego raju”. Tym samym brak oporu wobec narzuconego wzorca sowieckiego pozwalał Polakom w pewnej mierze przetrwać w ZSRS, choćby jako obywatelom drugiej kategorii, jawna akceptacja reżimu zaś umożliwiała nawet awanse społeczne i zawodowe. Takiej ewentualności nie przewidywano w Niemczech: sprowadzeni do roli niewolników Polacy z czasem musieli wyrzec się swojej kulturą, pozbawieni na rzecz okupantów ziem i majątków. Jedynie wąskie grono wyselekcjonowanych Polaków przewidywano wcielić do niemieckiej wspólnoty narodowej. Nieco inaczej traktowano grupy rzekomo spolszczonych Niemców zamieszkujących przede wszystkim tzw. ziemie wcielone. Korzystając z ankiety narodowościowej (Deutsche Volksliste)³⁴, na ogół przymusowo i po spełnieniu określonych warunków przyznawano niemiecką przynależność państwową. Rozwiązanie stanowiło rezultat kalkulacji, która wynikała z dotkliwie niskiego przyrostu naturalnego wśród Niemców³⁵. To powodowało niezdolność do efektywnego

³³ Zob. współczesne ustalenia na temat uzyskanych rezultatów polityki eksterminacji Polaków prowadzonej przez Rzeszę i ZSRS: *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.

³⁴ Akcja wpisu na listę nie przynosiła zakładanych efektów mimo gróźb ze strony władz niemieckich kierowanych wobec niewypełniających tego obowiązku. Odnośne rozporządzenie dotyczyło, w określonym zakresie, obywateli polskich i gdańskich oraz bezpaństwowców. Stopniowo – wobec sytuacji faktycznej – musiano rezygnować z realizacji tego planu, co nastąpiło od początku 1943 r. Zob. P. Semków, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie byłego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939–1945*, Toruń 2001, s. 134–137; *Verordnung über die Deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten*. Vom 4. März 1941 (RGBl. I 1941, 25, 118).

³⁵ Problem niskiej dzietności wśród Niemców nie został wyeliminowany przez sześć lat rządów narodowych socjalistów (1933–1939) stosujących rozliczne motywacje socjalne, co – jeszcze

zasiedlenia okupowanych terytoriów, choćby położonych najbliżej Rzeszy polskich ziem zachodnich. Tymczasowego środka nie można raczej uznawać za reprezentatywny wobec ogólnego planu zagłady Polaków.

MODELE OKUPACJI

Porównanie zbrodniczej polityki sowieckiej i niemieckiej wobec Polaków prowadzonej w czasie II wojny światowej straciłoby bez ustalenia szerszego kontekstu. Warto przyjrzeć się modelom okupacji, które władze Rzeszy i ZSRS stosowały w innych podbitych krajach, i temu, jak definiowały swoje postępowanie wobec miejscowej ludności. Czesław Madajczyk słusznie wskazał sześć podstawowych modeli okupacji praktykowanych przez państwo niemieckie wobec:

1. Austrii i Kraju Sudetów, zajętych bez konieczności zawojowania, w których polityka okupacyjna nie dotknęła znacząco ludności tych obszarów;
2. Polski i części obszarów sowieckich pod niemiecką kontrolą, gdzie wystąpił „ludobójczy typ” okupacji, odznaczający się zamiarem całkowitego zniszczenia wspólnoty narodowej w celu wykorzystania zagarniętych terytoriów na cele niemieckiej polityki osadniczej;
3. Norwegii, Danii, Holandii, Belgii, Estonii i Łotwy, czyli państw uznanych za germańskie, których suwerenność w pewnym stopniu utrzymywano do czasu zaistnienia możliwości ich połączenia z Rzeszą;
4. Francji, gdzie postępowano na ogół zgodnie z tradycyjnymi metodami okupacji znanymi z wcześniejszych wojen (z wyjątkiem spornych terenów Alzacji i Lotaryngii);
5. Jugosławii i Grecji, w których funkcjonował wspólny niemiecko-włoski zarząd kondominialny (Serbia jednakże pozostawała pod zarządem wojskowym);
6. wcześniejszych czy niepewnych państw sprzymierzonych z Niemcami, których niezależność przynajmniej formalnie starano się zachowywać³⁶.

przed wybuchem wojny – przeanalizował Ignacy Czuma. Przyrost naturalny w Rzeszy w latach 1920–1930 wynosił 0,9%, a w okresie 1930–1937 zmniejszył się do 0,8%. Dla porównania – odpowiednie wskaźniki dla Polski były następujące: 1,6% i 1,3%. Stawia to pod znakiem zapytania inne tego typu przedsięwzięcia zakładające dodatni wpływ stymulacji finansowej przyszłych rodziców na ich chęć wydania potomstwa. Zob. I. Czuma, *Niemcy – naród bez młodzieży*, Warszawa 1939; *idem, Polityka ludnościowa III Rzeszy*, Lublin 1939; *Przeciętny przyrost roczny ludności niektórych krajów (tabl. 11)* [w:] *Mały Rocznik Statystyczny 1938*, Warszawa 1938, s. 20. Zob. też.: E. Kuroński [właśc. E. Kaczmarek], *Czy Niemcy są przeludnione?*, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 11, s. 494–516.

³⁶ C. Madajczyk, *Systemy okupacyjne państw Osi w Europie* [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 223.

Siłą rzeczy, publikując w okresie komunistycznym, polski historyk ograniczył swoje rozważania tylko do Rzeszy, pozostawiając bez odpowiedzi pytanie, jakie modele okupacji stosował ZSRS wobec podbitej ludności. Posługując się typologią zaproponowaną przez Czesława Madajczyka, nie sposób jednoznacznie określić sowiecki schemat okupacyjny. W pewnej mierze cechował go „ludobójczy typ” (ale nie w znaczeniu całkowitej fizycznej eksterminacji, a bardziej żmudnego procesu wynaradawiania po wymordowaniu najbardziej opornych przedstawicieli polskich elit i neutralizacji pozostałej ich części). Istnieją też jednak przesłanki, by twierdzić, że postępowanie Sowietów wobec Polaków nacechowane było niejaką ostrożnością. Po zakończeniu II wojny światowej pojawiały się przejawy złagodzenia stosunku wobec (choćby części) polskiej mniejszości w ZSRS, odradzająca się zaś Polska nie została kolejną republiką sowiecką, ale nie była też niezależnym państwem, np. w stopniu, w jakim funkcjonowała Finlandia. W okresie powojennym zmianie uległ stosunek Sowietów do Polaków, którzy zdecydowali się przyjąć prosowiecką orientację (lub im ją narzucono). Dlatego też bez przesady można określić relację ZSRS z Polską Ludową jako partnerską, charakteryzującą się modelem współpracy zdominowanym przez sowieckiego „sprzymierzeńca”. Zastąpienie atrybutu narodowego u Polaków komunistyczną świadomością klasową, nawet jeśli powierzchowne czy dotyczące ograniczonego kręgu przedstawicieli nomenklatury partyjnej, wystarczało na ogół Sowietom do korekty ich działań wobec Polaków. Powołanie Polski komunistycznej i śmierć Stalina zdały się mieć pozytywny wpływ na położenie także polskiej mniejszości w ZSRS, często dotąd pozostającej na marginesie sowieckiego społeczeństwa.

Dla porównania, uwzględniając niemieckie plany i ich realizację, podobny scenariusz polegający na utworzeniu pod auspicjami Rzeszy choćby zależnego państwa polskiego (niczym PRL), w którym udział w sprawowaniu władzy zyskaliby Polacy, nie był prawdopodobny (tzw. Generalne Gubernatorstwo stanowiło rezerwuarniewolniczej siły roboczej i docelowo z dużym prawdopodobieństwem miało podlegać likwidacji)³⁷.

³⁷ Z tym że należy ponownie uwzględnić okoliczności: braku wśród Niemców zasobów ludzkich wystarczających do zasiedlenia tego obszaru w dającej się przewidzieć perspektywie czasowej oraz problem zapotrzebowania na tanią, względnie niewynagradzaną i przymusową siłę roboczą (tutaj np. istotna rola aprowizacji wojska niemieckiego przy założeniu dalszych podbojów). O swoich zamierzeniach w tej sprawie Hitler rozmawiał 2 października 1940 r. m.in. z Hansem Frankiem i Erichem Kochem. Zob. *Notatka Martina Bormanna sporządzona na podstawie wypowiedzi A. Hitlera w sprawie polityki w stosunku do GG oraz postępowania z ludnością polską [z 2 X 1940 r.]* [w:] *Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 1, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, oprac. S. Płoski, red. Z. Polubiec, Warszawa 1972, s. 307–310.

Warto podkreślić, że w zestawieniach statystyk ofiar ZSRS i Rzeszy często pomijane bywają istotne fakty dotyczące trwałości reżimu sowieckiego (Sowietci „przeżyli” swojego niegdysiejszego sojusznika ponad 6-krotnie), wielkości powierzchni kontrolowanego obszaru (ponad 22-krotnie większy w przypadku ZSRS) i liczebności populacji (2,5–3-krotnie przewyższający stan ludności sowieckiej nad niemiecką i jej podległą). Uwzględnienie nie tylko tych danych może mieć wpływ na przekonanie o skali działań przestępczych przedstawicieli konkretnego systemu.

SYTUACJA POLONII PRZED 1939 R.

Zmierzając do podsumowania rozważań poświęconych zbrodniczej polityce Niemiec i ZSRS wobec narodu polskiego, nie sposób pominąć kwestii funkcjonowania oraz statusu mniejszości polskiej zamieszkującej państwa biorące udział w przyszłej okupacji Polski przed wybuchem II wojny światowej (również na obszarze zarządzanym przez administrację Wolnego Miasta Gdańska). Władze niemieckie i gdańscy narodowi socjaliści stosowały wobec Polonii różnego rodzaju represje, stopniowo ograniczając Polakom – obywatelom Rzeszy, gdańskim i polskim – ich prawa³⁸, a także paraliżując działanie polskich szkół czy organizacji, np. poprzez pozbawianie ich majątku. Szykanowano polskich nauczycieli, duchownych i działaczy patriotycznych, zdarzały się morderstwa na tle narodowościowym. Jednakże w oficjalnym przekazie Niemcy wyzyskiwały propagandowo zobowiązania i oświadczenia składane polskiemu rządowi odnośnie do zachowywania praw Polonii (np. deklarację rządów Polski i Niemiec o traktowaniu mniejszości narodowych uznanych przez strony umowy z 5 listopada 1937 r.). Nie znajdowały one jednak odzwierciedlenia w rzeczywistości.

Nieco inaczej traktowano polską grupę narodową w ZSRS. W połowie lat dwudziestych rozpoczęto eksperyment z ograniczoną autonomią dla Polaków, powołując Polski Rejon Narodowy w Ukraińskiej SRS (tzw. Marchlewszczyznę). W ramach korienizacji (powrotu do korzeni) utworzono jeszcze jeden polrajon, tym razem w Białoruskiej SRS (tzw. Dzierżyńszczyznę), w 1932 r. Przetrwały one przez kilka lat, stanowiąc jednak świadectwo stosunku, choćby propagandowego,

³⁸ Z jednej strony coraz śmielej wprowadzano ustawodawstwo antypolskie, z drugiej – dotąd przyjęte interpretowano na niekorzyść Polonii. Przekrojowo i kompleksowo tę problematykę przedstawiono w memoriale przekazanym 2 czerwca 1938 r. ministrowi spraw wewnętrznych Rzeszy przez przedstawicieli Związku Polaków (zebrany materiał dowodowy liczył 3209 stron). Zob. A. Targ, *Zarys działalności Związku Polaków w Niemczech*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 4, s. 253–255.

państwa sowieckiego wobec Polaków. Tymczasem w okresie wielkiego terroru (1934–1939) wzmożyły się represje wobec różnych grup narodowościowych zamieszkujących ZSRS. W latach 1937–1938 przeprowadzono operację antypolską NKWD, w analogicznym okresie prześladowania dotknęły Niemców sowieckich. Znaczne grupy ludności deportowano, częściowo dokonując ich eksterminacji. Podobne metody stosowano np. wobec Koreańczyków czy też Kozaków dońskich i kubańskich³⁹. Wśród Ukraińców i Kazachów wywołano na początku lat trzydziestych XX w. klęskę głodu, wskutek której śmierć poniosły miliony osób⁴⁰. Zbliżone postępowanie państwa sowieckiego wobec innych grup narodowych nie umniejsza jednak strat poniesionych przez Polaków czy też ewentualnej teoretycznej kwalifikacji zbrodniczych czynów ZSRS.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując, II wojna światowa i okupacja ziem polskich spotęgowały realizację zbrodniczych zamierzeń władz sowieckich i niemieckich wobec ludności narodowości polskiej. W rezultacie podjętych przez okupantów działań ujawnione zostały ich antypolskie plany. O ile Rzesza dążyła przede wszystkim do fizycznej eksterminacji narodu polskiego, o tyle polityka (w tym jej założenia klasowe) ZSRS miała na celu raczej pozbawienie Polaków ich narodowej świadomości i zatarcie tożsamości. Uwzględniając wyjściowe założenia okupantów wobec narodu polskiego, jedynie częściowo można oceniać uzyskane wyniki. Blisko półwiecze sowieckiej dominacji w Polsce spowodowało liczne trudności, lecz po przełomie 1989 r. możliwe stało się odrodzenie narodowe po okresie koncesjonowanego funkcjonowania. Czy takie same lub zbliżone rezultaty przyniosłaby trwająca odpowiednio długo okupacja niemiecka? Odpowiedź na to pytanie, a już choćby próba wskazania stosownej argumentacji, mogłyby dostarczyć cennych wskazówek do dalszych analiz porównawczych w zakresie oceny zbrodniczej działalności okupantów.

³⁹ S. Ciesielski, *Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3, s. 29–56; *idem*, *Prawne i organizacyjne podstawy masowych deportacji w ZSRR (1930–1952)*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2001, t. 5, s. 157–177.

⁴⁰ Rafał Lemkin uznawał Hołodomor (Голодомор) za ludobójstwo. Zob. R. Lemkin, *Soviet Genocide in Ukraine*, „Holodomor Studies” 2009, No. 1, s. 3–8.

Bibliografia

Źródła prawne

Agreement by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, the Government of the United States of America, the Provisional Government of the French Republic and the Government of the Union of Soviet Socialist Republics for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis. Signed at London, on 8 August 1945, „Treaty Series. Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations” 1951, Vol. 82.

Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. z 1944 r. Nr 4, poz. 16 ze zm.).

Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. o Najwyższym Trybunale Narodowym (Dz.U. z 1946 r. Nr 5, poz. 45).

General Assembly Resolution 260 (III) of 9 December 1948 (Prevention and Punishment of the Crime of Genocide).

Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9).

Law No. 10 dated 20 December 1945. Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes against Peace and against Humanity (Official Gazette of the Control Council for Germany 1946, 3, 50).

Porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 VIII 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 63, poz. 367).

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943-1945 (M.P. z 2016 r., poz. 726).

Verordnung über die Deutsche Volksliste und die deutsche Staatsangehörigkeit in den eingegliederten Ostgebieten. Vom 4. März 1941 (RGBl. I 1941, 25, 118).

Wydawnictwa źródłowe

Lehnstaedt S., *Die Berichte der Einsatzgruppen aus Polen 1939*, Berlin 2013.

Mały Rocznik Statystyczny 1938, Warszawa 1938.

Notatka Martina Bormanna sporządzona na podstawie wypowiedzi A. Hitlera w sprawie polityki w stosunku do GG oraz postępowania z ludnością polską [z 2 X 1940 r.] [w:] *Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939-1945*, t. 1, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, oprac. S. Płoski, red. Z. Polubiec, Warszawa 1972.

Saint-Exupéry de A., *List do zakładnika*, tłum. J. Kurska, Warszawa 2008.

Sonderfahndungsbuch Polen, Reichskriminalpolizeiamt Berlin C2, Wederscher Mark 5/6, Berlin 1939.

Sonderfahndungsbuch Polen. Specjalna Księga Gończa dla Polski. Reprint, wstęp G. Bębnik, Katowice-Warszawa 2019.

Szczegółowa książka inwigilacyjna w Polsce. Dodatek uzupełniający odnośnie zbiegłych lub przedwczesnie zwolnionych więźniów karnych, do spraw śledczych osadzonych, jak również przestępców poszukiwanych przez Policję Kryminalną. Sonderfahndungsbuch Polen. Ergänzungsnachtrag über entwichene oder vorzeitig entlassene Straf- oder Untersuchungsgefangene sowie über kriminalpolizeilich gesuchte Verbrecher, Kraków 1940, Biblioteka Cyfrowa Polona, <https://polona.pl/item/szczegolowa-ksiazka-inwigilacyjna-w-polsce-dodatek-uzupelniajacy-odnosnie-zbiegłych-lub-NzUy-0D11NDQ/4/#info:metadata> [dostęp: 15 IX 2021].

Tekst tajnego protokołu dodatkowego do Paktu o nieagresji między Rzeszą Niemiecką a ZSRR, zawartego w Moskwie w nocy z 23 na 24 sierpnia 1939 [w:] J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.

Opracowania

Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich. Materiały z sesji naukowej (6-7 listopada 1986 r.), wstęp i red. Z. Mańkowski, Warszawa 1992.

Bojarska B., *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień-grudzień 1939)*, Poznań 1972.

Bojarska B., *Piaśnica. Miejsce martyrologii i pamięci. Z badań nad zbrodniami hitlerowskimi na Pomorzu*, Wrocław 1978.

Böhler J., Mallmann K.-M., Matthäus J., *Einsatzgruppen w Polsce*, tłum. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2009.

Ciesielski S., *Masowe deportacje w ZSRR - charakterystyka wybranych aspektów zjawiska*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 3.

Ciesielski S., *Masowe deportacje z ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1940-1941 i losy deportowanych. Uwagi o stanie badań* [w:] *Wschodnie losy Polaków*, red. S. Ciesielski, Wrocław 1997.

Ciesielski S., *Prawne i organizacyjne podstawy masowych deportacji w ZSRR (1930-1952)*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2001, t. 5.

Czuma I., *Niemcy - naród bez młodzieży*, Warszawa 1939.

Czuma I., *Polityka ludnościowa III Rzeszy*, Lublin 1939.

Domański T., Jankowski A., *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939-1945*, Kielce 2011.

Galiński A., *Eksterminacja inteligencji polskiej latem 1942 r. w Nowogródzkiem (problemy badawcze)*, „Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytutu Pamięci Narodowej” 1991, t. 33.

Genesis des Genozids. Polen 1939-1941, Hrsg. K.-M. Mallmann, B. Musiał, Darmstadt 2004.

- Geneza paktu Hitler-Stalin. Fakty i propaganda, red. B. Musiał, J. Szumowski, Warszawa 2012.
- Głowacki A., Korzon A., Boćkowski D., Kowalska E., Smolana K., Materski W., Marczevska-Zagdańska H., *Sprawozdanie z dyskusji dotyczącej liczby obywateli polskich wywiezionych do Związku Sowieckiego w latach 1939-1941*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 1996, t. 31.
- Grzebyk P., *Mord katyński - problematyczna kwalifikacja (w związku z artykułem Karola Karskiego)*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2.
- Grzebyk P., *Mord katyński - replika*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2.
- Gwiazdomorski J., *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 6 XI 1939-9 II 1940*, Kraków 1975.
- Kalbarczyk S., *Kazimierz Bartel (1882-1941). Uczony w świecie polityki*, Warszawa 2015.
- Kalbarczyk S., *Kazimierz Bartel. Ostatnia ofiara zbrodni na profesorach lwowskich w lipcu 1941*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 7.
- Kamiński T., *Tajemnica Czarnego Lasu*, Kraków 2001.
- Karski K., *Mord katyński jako zbrodnia ludobójstwa w świetle prawa międzynarodowego*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2.
- Karski K., *Mord katyński jako zbrodnia ludobójstwa - w odpowiedzi na polemikę Patrycji Grzebyk*, „Sprawy Międzynarodowe” 2011, nr 2.
- Każń profesorów lwowskich - lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zebrał i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989.
- Klimek R., *Ludobójcza akcja Goralenvolk*, Zakopane 2006.
- Kotyła. *Polacy w sowieckich łagrach. Bez komentarza. Wspomnienia i dokumenty*, wyb. i red. S. Warlikowski, Warszawa 2019.
- Król E.C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945. Studium organizacji, treści, metod i technik masowego oddziaływania*, Warszawa 1999.
- Kuroński E. [właśc. Kaczmarek E.], *Czy Niemcy są przeludnione?*, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 11.
- Lemkin R., *Soviet Genocide in Ukraine*, „Holodomor Studies” 2009, No 1.
- Leszczyński K., *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1971, t. 22.
- Madajczyk C., *Systemy okupacyjne państw Osi w Europie [w:] Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980.
- Madajczyk P., *Polityka ZSRS i III Rzeszy wobec elit polskich w czasie II wojny światowej*, „Studia nad Totalitaryzmami i Wiekiem XX” 2017, t. 1.
- Mazurkiewicz M.J., *Ludobójstwo Niemiec na narodzie polskim (1939-1945). Studium historycznoprawne*, Warszawa 2021.
- Mazurkiewicz M.J., *Ludobójstwo? Prawnomiędzynarodowa kwalifikacja niemieckich i sowieckich zbrodni na narodzie polskim (1939-1945) w świetle ustaleń polskiej doktryny [w:] Doświadczenie dwóch totalitaryzmów. Interpretacje*, red. P. Kaczorowski, M. Kornat, J. Lubecka, P. Madajczyk, Warszawa 2018.
- Mazurkiewicz M.J., *Prawne podstawy funkcjonowania Selbstschutzu na polskich ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie [w:] Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939-1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz-Gdańsk 2016.
- Meducki S., *Niemieckie okupacyjne szkolnictwo zawodowe w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2012, t. 21.
- Melson R., *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago 1992.
- Morozov S., *Deportacje polskiej ludności cywilnej z radzieckich terenów zachodnich w głąb ZSRR w latach 1935-1936: na podstawie materiałów polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1997/1998, t. 40.
- Peszowski Z., Jędrejek G., *Zbrodnia katyńska w świetle prawa*, Warszawa-Pełplin 2004.
- Piątkowski S., *Z badań nad genezą i przebiegiem akcji AB - Ausserordentliche Befriedungsaktion w dystrykcie radomskim (listopad 1939-lipiec 1940)*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 2001, t. 36, z. 1-4.
- Pierzchata H., *Mechanizmy eksterminacji krakowskich uczonych w „Akcji Specjalnej Kraków” - „Sonderaktion Krakau” 1939-1945*, Kraków 2007.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2010.
- Po jednej i drugiej stronie linii Ribbentrop-Motow. Okupacja niemiecka i sowiecka ziem polskich w latach 1939-1941 w porównaniu*, t. 1, red. S. Kalbarczyk, M. Przegiętka, Warszawa 2020.
- Polska 1939-1945. Obszary inkorporowane do Rzeszy, Generalne Gubernatorstwo oraz ziemie wcielone do Związku Radzieckiego. Podobieństwa i różnice. Materiały XXII sesji naukowej w Toruniu w dniu 7 listopada 2012 roku*, red. B. Chrzanowski, Toruń 2014.
- Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.
- Salmonowicz S., Serczyk J., *Z problemów kolaboracji w Polsce w latach 1939-1941*, „Czasy Nowożytne” 2003, t. 14.
- Salmonowicz S., *Status prawny Polaka pod okupacją niemiecką (1939-1945). Uwagi o potrzebie badań*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 3.
- Schenk D., *Noc morderców. Każń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*, tłum. P. Zarychta, Kraków 2011.

- Semkōw P., *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec ludności polskiej na terenie bytego Wolnego Miasta Gdańska w latach 1939-1945*, Toruń 2001.
- Skorzyński J., *Selbstschutz - V kolumna*, „Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1958, t. 10.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. B. Pietrzyk, Warszawa 2011.
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937-1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020.
- Starachowicz Z., *Sonderaktion Krakau. Wspomnienia z akcji przeciwko profesorom uniwersyteckim w Krakowie (6-10 listopada 1939 roku)*, wstęp i oprac. K. Starachowicz, F. Wasyl, Gdańsk 2012.
- Szatkowski W., *Goralenvolk. Historia zdrady*, Zakopane 2012.
- Targ A., *Zarys działalności Związku Polaków w Niemczech*, „Przegląd Zachodni” 1962, nr 4.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia w Lasach Piaśnickich jako element zbrodni pomorskiej 1939 roku*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2019, nr 27.
- Tomkiewicz M., *Zbrodnia w Ponarach 1941-1944*, Warszawa 2008. *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939-1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegięta, Warszawa 2021.
- Waingertner P., *Niemiecka i sowiecka okupacja ziem Drugiej Rzeczypospolitej (1939-1941). Refleksje na marginesie dyskusji dotyczących prób porównania polityki okupantów*, „Studia Rossica Gedanensia” 2020, nr 7.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Warlikowski S., *Polacy w sowieckich łagrach. Nie tylko Kołyma*, Warszawa 2021.
- Weitbrecht D., *Der Exekutionsauftrag der Einsatzgruppen in Polen*, Filderstadt 2001.

Materiały audiowizualne

- Majeran M. (reż.), Sommer T. (scen.), *Rozstrzelać Polaków*, „Operacja polska” NKWD 1937-1938, <https://operacja-polska.pl/nkw/video/filmy/1738,Rozstrzelac-Polakow-scen-Tomasz-Sommer-rez-Miroslaw-Majeran.html> [dostęp: 15 IX 2021].